

Збереження біорізноманіття тварин

УДК 636.27(477).034.082.1(09)

DOI: <https://doi.org/10.31073/abg.63.18>

ПОЛІСЬКА ПОРОДА ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ

Н. Л. РЕЗНИКОВА

Інститут розведення і генетики тварин імені М.В.Зубця НААН України

<https://orcid.org/0000-0002-6030-3463> – Н. Л. Рєзнікова

reznikovanatasha@ukr.net

На початку 20 століття в скотарстві України існувала винятково витривала порода – поліська. Вона відзначалася хоч і пізньостиглістю, але досить швидко та якісно нагулювала м'ясо, мала високий вміст жиру в молоці та пристосованість до тогочасних досить суворих умов Полісся. Припускали, що з огляду на недоступність та заболоченість регіону, порода залишалася “без домішок” інших порід з часів заселення регіону та могла надати «ключ» до розгадки окремих географічних, етологічних та історичних питань. Проте, на даний момент порода втрачена та навіть не згадується серед втраченого спадку тваринництва України як можливе джерело цінних досліджень. Тому вбачалося доречним окреслити цілісну картину (основні характеристики) даної породи в умовах її існування, адже, «не знаючи історії, ми приречені на її повторення», що зараз і спостерігається, і не лише в тваринництві України.

Ключові слова: поліська порода, скотарство, Полісся, зниклі породи України

POLISSIAN CATTLE BREED

N. L. Rieznykova

Institute of Animal Breeding and Genetics nd. a. M.V.Zubets of NAAS (Chubynske, Ukraine)

At the beginning of the 20th century in the cattle-breeding of Ukraine there was extremely enduring breed – Polissian. It was characterized with slow-maturity, but rather quickly and qualitatively fattened, had high percent of fat in the milk and was adapted to that-days rather tough conditions of Polissaya region of Ukraine. It was assumed, that taking into account the inaccessibility and wetlands of the region, the breed avoided the adding of other breeds since the times of inhabiting of the region by the first settlers and could give the “key” to certain geographical, etiological and historical questions. However, at the moment, the breed is lost and is not even mentioned among the lost heritage of livestock breeding of Ukraine as a possible source of valuable research. Therefore, it was considered appropriate to outline a complete picture (main characteristics) of this breed in the conditions of its existence, because “not knowing history, we are doomed to repeat it”, which is currently being observed, and not only in the livestock breeding of Ukraine.

Keywords: Polissian breed, cattle-breeding, Polissya, extinct breeds of Ukraine

Вступ. За даними Національного Координатора України з генетичних ресурсів тварин від України при ФАО до 2014 р. І. В. Гузева [6], в Україні зникло 16 вітчизняних порід і порідних груп лише з класу ссавців, а це, в першу чергу, зникнення цінних генів, які характеризували пристосованість до умов середовища, в якому існували тварини, стійкість проти несприятливих чинників (включаючи таку необхідну нині стійкість до змін клімату), якість продук-

ції. Дані гени не зможуть бути відновлені в ряді поколінь, тобто, втрачено можливість поєднувати породи, отримувати нові смаки, визначати нові здібності, адже частина можливостей породи залишилася так і не розкритою. Стверджують, що «синтетичні» породи можуть бути відновлені, адже є вихідні породи. Даний постулат ні в якому вигляді не може бути застосованим до автохтонних порід. Більше того, джерельна база минулих століть свідчить про зникнення значно більшої частини популяцій сільськогосподарських тварин, ніж встановлено.

Саме до таких популяцій, які намагалися викоринити будь-яким чином, в скотарстві належить поліська порода великої рогатої худоби, яка відзначалася винятковою витривалістю: взимку практично не годували, навесні – стріхою (навіть не соломою); пристосованістю до умов утримання (болотиста місцевість, бідна рослинність) та невибагливістю. Тварини поліської породи практично не хворіли на сухоти та піроплазмоз, вдало реагували підвищенням продуктивності навіть на незначні покращення годівлі. Основною причиною знищення поліської раси було негативне відношення селянства, яке низьку продуктивність худоби вважало не наслідком умов утримання та годівлі, а притаманною їм біологічною особливістю. Так, селяни називали поліську породу «свинячою расою» та намагалися краще залишити корову яловою, ніж спарувати з плідником поліської породи. За бугаями червоної степової породи відправляли за сотні кілометрів та виходили зустрічати всім селом. Проте, тварини інших порід гинули в умовах, в яких утримували поліську породу та потребували значно більшої кількості кормів на одиницю продукції [3].

Мета досліджень. Систематизувати покроково втрати в порідному складі тваринництва України та можливості, які загинули з цими втратами.

Матеріали та методи досліджень. В роботі використано пошуковий, історичний, емпіричний, синтетичний, індукції, узагальнення методи на основі відповідних історичних джерел.

Результати досліджень. Поліська порода великої рогатої худоби України була поширена в ХІХ – на початку ХХ століття на значній території Полісся, займаючи майже 3/5 всієї площі Волинської губернії (мал. 1), північ Київської (мал. 2) (більшу частину Радомишльського та північну частину Київського повітів) та частину Мінської та Гродненської губерній [10]. Вже в 1934 р. [9] чисельність поголів'я скоротилася та масив займав 5 районів правобережного Полісся, Жукинський, Остерський, Олишківський, Березнянський, Менський, Кролевецький та Шосткинський райони Лівобережжя, певною мірою худоба була на Мозерщині та Гомельщині Білорусі і Волинському Поліссі у Польщі. Поряд з поліською худобою, на Поліссі було досить багато метисів даної породи з «культурними породами»: на Правобережжі це в основному метиси з білоголовою породою, Лівобережжі – з симентальською чи швіцькою. Обстеження Правобережжя Ф. Баранецьким [9] в 1926 р. засвідчує, що в тваринництві правобережного Полісся поліська худоба («поліщучка») займала лише 19,2%, хоча це також складало немалу чисельність – близько 35 000 голів [3].

За походженням поліська худоба була, ймовірно, нащадком старовинної раси, яка водилася в Поліссі з давніх-давен [9]. Припускають, що ту ж худобу утримували первісні слов'яни, які по розселенню на Віслу та Дунай поширили її й туди [3, 9]. Липинський [11] на основі аналізу матеріалів Геродота, Тацита, Розтафинського, Грушевського, Вернера, Адамця та інших науковців ХІХ ст. майже впевнений в наведеному твердженні, адже чистота поліської худоби впродовж століть (під час Великого переселення народів та наскоків кочівників) забезпечувалася наявністю лісів та непроходимих боліт Полісся, їх оминали. Баранецький [3] зазначає, що поліська раса, швидше за все, є найстарішою «із поширених на Україні рас великої рогатої худоби».

Природні умови, в яких знаходилася порода, з одного боку, сприяли її чистоті, проте, з іншого, були перешкодою розвитку породи. На той час Полісся було досить заболоченим регіоном, ґрунти в якому у кращому випадку були піщані або супіски. Іноді масиви граніту виходили на поверхню, ускладнюючи обробіток ґрунту [3]. Видимою перевагою для тваринництва були великі площі під заплавами луками (які в окремих місцях переходили в болота) та

лісами. Проте, заболоченість лук іноді була настільки значною, що дощовим літом не вдавалося прибрати сіно [10] і тварини «паслися», подекуди загрузнувши по черево [3, 8].

ВОЛЫНСКАЯ ГУБЕРНИЯ

Рис. 1. Межі Волинської губернії на початок минулого століття

Випас худоби починався ранньою весною (кінець березня) і продовжувався до снігу. До кінця квітня худобу випасали на луках (найпродуктивніший період), далі – на природних випасах, зазвичай лісових, дуже бідних на рослинність. Останній період, практично голоду, тривав до прибирання зернових. Після стерні худобу відправляли на прибрані сінокоси. Підгодівлі у всі періоди не відбувалося. Тобто, основними пасовищами для худоби Полісся були ліси та заболочені місця. На таких пасовищах корови часто хворіли на піроплазмоз. Крім того, рослинність на таких пасовищах була бідною: кислі трави, осока, ситники [9]. Характерною рослиною болотяного чагарника на Коростенщині був «багон» (*Azalia pontica*), від якого дуже часто хворіла та гинула незвична до Полісся худоба [3].

Взимку тварин утримували у дерев'яних або з лози під солом'яним дахом будівлях, які, зазвичай, не слугували захистом не лише від холоду, але і від негоди: вітру, снігу, дощу. Зазвичай в таких «сараях» не було ні стелі, ні підлоги, були лише значні щілини в стінах [10]. Підстилкою для тварин слугував гній, змішаний з незначною (за її браком) часткою соломи, що залишалася у тварин під ногами до весни [9, 10], коли здійснювалося його вивезення на поля. Інколи худоба зимувала просто неба в лісі [3]. Годівля взимку зводилася практично до годівлі соломою (переважно житньою) – 10–12 кг на голову та сіна з заболочених лук – 4–6 кг на голову [9, 10]. Якщо не вистачало сіна, то давали бовтанку з соломи та сіна. В кращих селах до даного раціону додавали солом'яну січку, змішану з картоплею (4–6 кг) чи посипану борошном чи висівками (0,4–0,8 кг на голову). Зазвичай дана підгодівля давалася перед настанням весни та отеленнями. Волів зазвичай годували дещо краще, ніж корів [10]. Часто повесні, коли вже не вистачало соломи, худобу годували стріхою чи виганяли «на гілля» [3, 9].

Рис. 2. Межі Київської губернії

Телят привчали до «пасовищ» або до грубих кормів також з 2-місячного віку [9], концентрованих кормів майже ніде не давали, з 6-місячного віку їх утримували як дорослу худобу. Така годівля мала результатом зріст теличок в рік 76 см [9]. Вперше теличок спаровували залежно від району в 3–4, іноді навіть 5 років [3, 9]. З огляду на незадовільні умови утримання є зрозумілою низька вага тварин – 260...290 кг у корів та до 425 у бугаїв. Телята в 3 місяці важили 32 кг [10], при народженні – 10–25 кг [9]. За даними Класена, Соловйова [9], поліська худоба була найдрібнішою в Україні.

Природні умови також зумовлювали основний напрямок тваринництва в 19 – на початку 20 століття в регіоні. Бідна рослинність, яка не дозволяла тваринам повністю проявити свій потенціал, майже повна відсутність кормів взимку та піщані ґрунти, які без удобрення відмовлялися давати результат сприяли розвитку саме *гнійного* напрямку в розведенні поліської породи [9, 10]. Тобто, тварин утримували, в першу чергу, для внесення гною в ґрунт (!). Останнє навіть не викликало подиву у населення та намагання знайти кращу альтернативу для тварин.

Господарство було екстенсивним та спрямованим на утримання більшого числа тварин. Сκο-тарство відіграло підпорядковану рослинництву роль. Не дивно, що худоба була «примітивною, мілкою, пізньостиглою та малопродуктивною» [10].

Поряд з «добривним» напрямком продуктивності, тварини поліської породи використовувалися для роботи в полі та відгодівлі молодняку. Для цієї мети використовували в основному бугаїв, яких на Поліссі селяни кастрували у півтора–два роки [9]. Сам факт «відгодівлі» виглядає досить дивно на фоні постійної нестачі кормів та низької цінності пасовищ. Проте, особливість нагулювати добре м'ясо на бідних пасовищах була перевагою поліської худоби [3, 9, 11]. Баранецький відзначає, що за однакових умов з іншими породами, тварини поліської породи «дають гарну, жирну тушу», тоді як білоголова чи симентальська породи «дають майже зовсім сине м'ясо». Класен та Соловійов [9] також відзначають здатність до швидкого нагулу м'яса гарної якості поліською худобою. Баранецький [3] свідчить про наявність «скупщиків, що нагульну худобу транспортували на Москву та Варшаву». Тобто, поліська худоба могла бути відгодована до кондицій, які влаштовували великі, на той час, міста. До речі, відгодівля волів лише на барді та січці з додаванням ячної дерті та макухи за 87-денний термін дала лише 10,8% відсотків збільшення початкової живої маси та 0,52 кг середньодобового приросту [9].

Крім того, проф. Устьянцев [10] стверджує, що «в тих селищах, де інтенсивно практикувався нагул тварин, селяни прагнули закупляти волів зі сторони, більших, з ознаками метизації «культурними» породами. Порівняння Класеном, Соловійовим [9] чистопорідних «поліщучок» та метизованих симентальською породою тварин, доводить, що таке схрещування могло значною мірою зацікавити селян. Коли чистопорідна поліська худоба в холці рівнялася 109,8 см, сименталізовані «поліщучки» – 127,1. Середня жива вага 18 сименталізованих «поліщучок», записаних до ДКПТ складала 450,4 кг, тоді як 21 чистопорідних поліських корів, вирощених в поліпшених умовах склав 394,1 кг [9].

Для парування в селах, де не могли взяти бугаїв більш «культурних» порід, використовували однорічних бугаїв поліської породи.

Фенотипово тварини поліської породи повторювали, як і всі тварини аборигенних порід, особливості свого дикого предка: світліша смуга вздовж хребта, світліші кінчики рiг та чорний обідок навколо носового люстерка. За мастю масив був неконсолідованим та його можна було поділити на три групи: жовто-бура худоба з більш темними тонами (більше 50% популяції), сіра різних відтінків та одномасні (світло-жовті, світло- та темно-червоні) [11]. В Київській губернії поліська худоба мала більш бурий колір різних відтінків. Характерною особливістю поліської худоби, незалежно від основної масті, була більш темно забарвлена голова та шия, передня поверхня ніг, китиця хвоста та світліше забарвлена нижньої поверхні черева та вим'я корів; носове дзеркало – чорне з світлим кільцем навколо [3, 9, 10]. Шкіра в переважній більшості випадків груба, досить товста. Уздовж спини часто спостерігалася довга вузька ясніша смуга. Очі чорні з чорним обводом. Ратиці – також чорні [3, 9], хвіст яснішого кольору, ніж загальне забарвлення [3].

Зріст тварин був досить низьким – 109,5–111,2 см в холці [10, 11]. Баранецький зазначає, що тварини цієї породи були найнижчими серед усіх порід України того часу [3]. Цікаво, що худоба мала досить рівну спину, хоча і зі спущеними крижами. Винявський [4, 5] говорить про шилозадість даної породи (поряд з дахоподібністю). Серед недоліків також відмічають провисле черево, зближеність задніх ніг у скакальних суглобах [5], вузькі, хоч і глибокі груди [9]. Тулуб був досить коротким [9, 10], коса довжина складала 126,6 см – 131,0 см, кістяк був тонким [5, 10]. За краніологічним типом худоба належала до типу *Brachyceros* [11], хоча Устьянцев [10] досить слушно стверджував, що даний поділ не завжди є справедливим і худоба під впливом належної годівлі може з одного краніологічного типу перейти до іншого (*Primigenius*). Схожі дослідження були проведені Браунером [1, 2].

Слід відмітити, що за змін умов утримання, худоба полішувала екстер'єрні та фенотипові ознаки. Так, порівняння екстер'єрних особливостей поліської худоби зони Полісся та

зони Лісостепу засвідчує, що висота в холці тварин Уманського повіту (123,9 см) переважає висоту в холці тварин Радомисльського повіту (109,5 см) [10]. Устьянцев зазначає, що при порівнянні тварин цієї породи з зони Полісся та з зони Лісостепу складається враження, що «маємо справу з повністю різними відріддями» [10]. Крім того, що тварини стають вищими, змінюється співвідношення частин тулуба, вони стають ширшими та довгими. Вага тварин Уманського повіту сягає 390 кг. Поряд з зовнішніми формами та вагою, кращою стає молочна продуктивність тварин та відтворна здатність. Дана закономірність відзначається всіма дослідниками поліської худоби [3, 7, 10]. Загалом, описуючи поліську худобу, Класен, Соловійов [9] зазначають, що вона «справляє враження недорозвиненої тварини».

Про відсутність будь-якої племінної роботи з породою засвідчують також сезонність отелень та утримання телят під матерями до 2 місяців [9], а іноді до закінчення лактаційного періоду [10]. Сухостійний період іноді тривав 15 тижнів [10], є відомості про 8-місячну тривалість останнього [9], такі випадки не поодинокі.

З огляду на зазначене, не слід було очікувати значних цифр при розгляді господарськи корисної цінності поліської худоби. Молочна продуктивність пересічно складала 600–800 кг за лактацію (без врахування випоєного молока). Корова Поліщучка за 172 дійних дні дала 1052 кг молока при досить поганій годівлі (без сіна і випасу). Роздоювання корів даної породи Контрольними союзами на початку 20-го століття в Тростянці засвідчило середню продуктивність 49 поліських корів на рівні 1200 кг, хоча роздоюванням даний процес складно було назвати з огляду на умови проведення: тривалий пасовищний період без підгодівлі, при зимовій годівлі грубі корми давались лише у вигляді житньої соломи та незначної кількості полови, концентровані корми – у вигляді житнього борошна [10]. При покращенні умов утримання було відомо про корів з надоєм 1500 кг. Відсоток жиру складав від 3,9 до 5%. Від корови Крестьянки в 1913 р. було надоєно 2047 кг молока при середньому відсотку жиру за лактацію 4,5%, в 1914 р. – 2374 кг молока. Оплата 100 кормових одиниць складала 103,2 кг молока, або 6,1 кг масла. При поліпшенні годівлі в умовах Новоziбківської дослідної станції від поліських корів надоювали в середньому 2800 кг молока середньої жирності 4,5%. Даний експеримент був проведений в 1930 р. на 36 коровах, найвищий надій склав 4150 кг [9]. До ДКПТ поліської породи була записана корова Баба 12, у якої надій після сьомого отелення склав 3259 кг з жирністю 5,05% (161,6 кг молочного жиру) [9]. Певною мірою про перспективність використання «поліщучки» в молочному напрямку свідчить факт, що євреї Полісся тримали поліську породу не для отримання гною, як переважна більшість жителів, а для отримання молока [3]. Надій сименталізованої корови поліської породи Русалки після третьої лактації склав 3830 кг молока з 4,28%, хоча за кількістю молочного жиру (164,2 кг) дана величина не значно перевищувала величину чистопорідної корови поліської породи Баби (3259–5,05%). Баранецький [3] засвідчує наявність корів з відсотком жиру 9,5%, причому вибірка робилася не упереджено, серед випадкових 10 корів. Поряд з випадками майже задовільної молочної продуктивності, екстер'єрні ознаки, які вказували на перспективу розвитку молочної продуктивності вим'я та молочні вени були розвинені слабо, тварини мали малі дійки та вкрите густим волоссям вим'я [10]. Особини з добре розвиненим вименем складали лише 10% популяції [10]. Хоча за умови селекції та належного утримання, корови даної породи вдячно відповідали на поліпшення.

На початку минулого століття точилися суперечки з приводу подальшого використання поліської породи. С. Липинский [11] найкращою породою для схрещування вважав швейцарську буру худобу (швіців), хоча зазначав, що не дивлячись на невеликі розміри, тварини проявляють «задовільну силу, витривалість та достатню швидкість». Устьянцев [10] був проти будь-якого схрещування, наголошуючи на тому, що втратити цінну спадковість легко, а в умовах, що склалися будь-яка інша порода зазнавала краху. В 1930 році були здійснені спроби налагодження племінної роботи з породою, була відкрита Держплемкнига поліської худоби, яка помітно сприяла поступу породи в кращий бік. Дана Держплемкнига проіснувала недовго (з вересня 1930 р. до 1932 р.), проте, динаміка показників була помітною. Держплемкнига була організована в Чернігові при зоотехнічній станції [9]. Протягом її існування до неї записували

не лише «поліщучок» (311 голів), але і сименталізованих (129), швіцизованих (42) та метисів білоголової раси (32). Слід відзначити, що домішка генів поліщувальної породи була незначною [9].

Висновки. Зниклі породи є лакмусовим папірцем відповідальності суспільства за збереження національної спадщини, показником рівня свідомості. Поліська порода, як і більше десятка інших порід, які ще існували на початку минулого століття, відзначалася рядом корисних якостей, збереження яких лише б примножило національний генофонд тваринництва. З огляду на зазначене, вбачається доцільним спрямування більш значних зусиль з боку суспільства для збереження національного генофонду країни.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Браунер А. А. История животноводства в степной Украине. Животноводство. Одесса : Всеукр. гос. изд-во, 1922. 341 с.
2. Браунер А. А. Тип примитивного украинского скота. Работы Института сельскохозяйственной гибридизации и акклиматизации животных в Аскания-Нова. Москва : Сельхозгиз, 1933. Т. 1. 144 с.
3. Баранецкий Ф. Поліська раса великої рогатої худоби. Київ : Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1927. 48 с.
4. Винявський Є. Поліська молочна худоба та як її поліпшити. Харків : Держсільгоспвидав, 1931. 32 с.
5. Винявський Є. Радикальної ревізії вимагає організація племроботи коло молочної худоби на Україні. *Соціалістичне тваринництво України*. 1931. № 8.
6. Гузев І. В. Методологія збереження біорізноманіття генетичних ресурсів тваринництва України : автореф. дис. ... д-ра с.-г. наук. Чубинське, 2012. 40 с.
7. Звіт Чернігівського опорного пункту Південного інституту молочного господарства за 1931 р.
8. Класен Х. До питання про засоби поліпшити поліську худобу. *Соціалістичне тваринництво України*. 1932. № 4.
9. Класен Х., Соловійов А. Породи великої рогатої худоби на Україні. Харків : Держсільгоспвидав, 1934. 175 с.
10. Устьянцев В. Местные породы сельскохозяйственных животных на Украине. Издательский Отдел Н. К. З. Харьков, 1923.
11. Lipinsky S. Studien Uber das Brachycerosrind des ostlichen Mitteleuropa. Leipzig, 1912.

REFERENCES

1. Brauner, A. A. 1922. Istorija zhivotnovodstva v stepnoj Ukraine – The history of animal-breeding in steppe Ukraine. *Zhivotnovodstvo – Animal breeding*. Odessa, Vseukr. gos. izd-vo, 341 (in Russian).
2. Brauner, A. A. 1933. Tip primitivnogo ukrainskogo skota – The type of primitive Ukrainian cattle. *Raboty Instituta sel'skohozjajstvennoj gibridizacii i akklimatizacii zhivotnyh v Askaniya-Nova – The works of the Institute of agrarian gibridization and acclimatization*. Moskva, Sel'hozgiz, 1:144 (in Russian).
3. Baranetskyi, F. 1927. *Poliska rasa velykoi rohatoi khudoby – Polissian cattle race*. Kyiv, Drukarnia Kyivskoi Filii Knyhospilky, 48 (in Ukrainian).
4. Vyniavskiy, Ye. 1931. *Poliska molochna khudoba ta yak yii polipshyty – Polissian dairy cattle and how to improve it*. 32 (in Ukrainian).
5. Vyniavskiy, Ye. 1931. Radykalnoi revizii vymahaie orhanizatsiia plemroboty kolo molochnoi khudoby na Ukraini – The organization of breeding work on dairy cattle demands radical revision. *Sotstvarynnytstvo Ukrainy – Social animal breeding of Ukraine*. 8 (in Ukrainian).

6. Huziev, I. V. 2012. *Metodolohiia zberezhennia bioriznomanittia henetychnykh resursiv tvarynnytstva Ukrainy – Methodology of the conservation of biodiversity of animal-breeding genetic resources*. Avtoref. dys. na zdob. nauk. stup. doktora s.-h. nauk. Chubynske, 40 (in Ukrainian).
7. 1931. *Zvit Chernihivskoho opornoho punktu Pivdennoho in-tu molochn H-va za – The report of Chernihiv supportive point of the Southern institute of dairy husbandry* (in Ukrainian).
8. Klasen, Kh. 1932. Do pytannia pro zasoby polipshyty polisku khudobu – To the point about the means of improvement of Polissian cattle. *Sotstvarynnytstvo Ukrainy – Social animal breeding of Ukraine*. 4 (in Ukrainian).
9. Klasen, Kh., and A. Soloviov. 1934. *Porody velykoi rohatoi khudoby na Ukraini – Cattle breeds in Ukraine*. Kharkiv, Derzhsilhospydav, 175 (in Ukrainian).
10. Ust'jancev, V. 1923. Mestn'ie porod'i s.-h. zhivotn'ih na Ukraine – Local breeds of farm animals at Ukraine. Har'kov, Izdatel'skij Otdel N.K.Z. (in Russian).
11. Lipinsky, S. 1912. *Studien Uber das Brachycerostrind des ostlichen Mitteleuropa*. Leipzig (in English).

*Одержано редколегією 04.07.2022 р.
Прийнято до друку 26.06.2022 р.*